

400-річчя з часу народження Богдана Хмельницького

В. А. Смолій (Київ)

Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи

У багатовіковому розвитку українського народу XVII століття займає особливе місце. Невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що ознаменував у політичній сфері створення етнічної держави українців, в економічній — поступовий перехід до більш високого рівня суспільного виробництва. Перехідні періоди від одного цивілізаційного етапу розвитку людства до іншого завжди виштовхували на політичну арену певні сили або окремих осіб, які їх уособлювали, що далеко не адекватно відповідали існуючим на той час стереотипам мислення, поведінки і дії. У сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке на рубежі XVI — XVII ст. перетворилося з явища побутового у суспільний стан, через призму якого переломлювалися основні тенденції розвитку України. Не випадково представники різних шкіл та напрямів в історіографії визнають видатну роль козацтва в утвердженні нових форм власності та конституванні політичних інституцій, що виходили за межі існуючих у середньовіччя станових рамок, традиційних світоглядних установок і уявлень про державу, право, місце людини у суспільстві і т. п.

Але цим далеко не вичерпувалося коло політичних сил і соціокультурних явищ, які свідчили про початок нового періоду в розвитку України. Вони проявилися у конфесійній сфері, в освітніх інноваціях, у якісних змінах суспільної та етнічної свідомості різних категорій населення тощо¹. Козацтво заявило про себе як організовану силу у боротьбі з польським режимом. Вже повстання 1591 — 1596 рр. продемонструвало, що політична арена поповнилася станом, який надзвичайно динамічно реагував на найменші зміни у політичному та господарському житті України².

Нова епоха ставила також нові завдання визвольної боротьби. У свідомості частини представників шляхетського стану та козацтва визрівають перші проекти надання автономії окремим козацьким регіонам України в складі Речі Посполитої (О. Верещинський, С. Наливайко). Ще далі йшло керівництво козацьких ватаг, які, вийшовши на «волесть», встановлювали там без будь-яких попередніх теоретичних розумувань «козацький присуд», що на практиці передбачав випадіння з-під юрисдикції місцевої королівської адміністрації цілих регіонів. В Україні почала зароджуватися стійка традиція визвольних змагань, які спиралися на військову силу козацтва, його організаційні засади та принципи.

У цій атмосфері двоїстості світу, традиціоналізму і водночас утвердження нових тенденцій, репрезентантом яких виступало козацтво, формувався світогляд майбутнього гетьмана України і творця козацької держави Богдана Михайловича Хмельницького (1595 — 1657). Лапідарна формула «шляхетич за походженням, козак по духу» якнайбільше відповідає характеристиці цієї людини. Справді, родина Хмельницьких проживала в середовищі галицької шляхти (у Жовкві чи Олеську), що, безперечно, наклало певний

карб і на виховання Богдана. Відповідні знання та ціннісні орієнтири юнак одержав і під час свого навчання в двох різних за своїм характером шкільних закладах — по-перше, ймовірно, в одному з київських монастирів і, по-друге, у Львівській єзуїтській колегії. Поєднання традиційної освіти, що існувала в Україні, з європейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дало можливість познайомитися з кращими зразками світових духовних надбань. Подальше життя та діяльність Хмельницького свідчили, що в юнацькі роки він не гаяв часу — вивчав історичні документи (літописи, хроніки), праці середньовічних авторів, право, добре знав історію свого народу, його взаємин із сусідами³. Ґрунтовна лінгвістична підготовка дала можливість Хмельницькому розмовляти кількома мовами. Чи не тоді Богдан почав замислюватися над долею України, хитросплетіннями її історичного минулого та ймовірними моделями майбутнього розвитку?

Ще ближче з реаліями тогочасного життя Богдан Хмельницький познайомився в Чигирині. Почався якісно новий етап його життя. Шляхетське середовище і шкільну парту замінили атмосфера козащини й ефес шаблі. Життя в краї було далеким від романтичних уявлень молодого людини — вихідця з дрібної української шляхти. В районі Дикого Поля Хмельницькому довелося вперше зіткнутися з реальною загрозою з боку турків і татар, наяву побачити суперечності, які існували між різними угрупованнями козацтва, на собі відчуті результати політики польських властей на східних «кресах». Проте, очевидно, саме ці екстремальні умови сприяли утвердженню принципової лінії поведінки Богдана і його політичного кредо. Свою долю Хмельницький зв'язав з козацтвом. Він бере участь у боротьбі проти турецько-татарської експансії в Україну, а під час походу польського війська у Молдавію і його поразки під Цецорою (1620 р.) потрапляє навіть у полон.

Після дворічного ув'язнення Хмельницький повертається в рідні місця. У формуванні політичного світогляду майбутнього гетьмана розпочався новий етап, зв'язаний передусім з перманентною хвилею козацьких повстань 20 — 30-х рр. XVII ст. На відміну від попередніх виступів козацтва (у т. ч. повстання 1591 — 1596 рр.) вони відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повстанців⁴. Ряд опосередкованих даних засвідчує, що Хмельницький не залишився стороннім спостерігачем подій, які розгорталися тоді в Україні (згадаймо, наприклад, свідчення відомого польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського⁵).

Одночасно звертає на себе увагу й інша обставина. У Хмельницького, очевидно, саме тоді викристалізувалася думка про недоцільність обмеження у боротьбі з польським режимом в Україні лише військовими методами. Дедалі більше приділяючи увагу політичній стороні справи, він брав участь у діяльності козацьких посольств, які направлялися до Варшави, підтримував зв'язки з представниками французького уряду, зав'язував широке коло знайомств з посередниками інших іноземних держав.

З яким політичним багажем прийшов Б. Хмельницький до початку повстання? Існуюче коло документів цього періоду життя майбутнього володаря України не дозволяє достатньою мірою реконструювати процес еволюції його світогляду. Разом з тим зрозуміло, що Хмельницький насамперед замислювався над перспективою розвитку України, її взаємин з Польщею. Не міг він не думати й про причини, що зумовили невдачу козацьких виступів. Зокрема, дослідники мають щодо цього пряме свідчення самого Хмельницького. У листі жителям Замостя, датованому 1648 р., він писав: «Я сподіваюсь, що всемогутній господь Бог з своєї ласки нагородить нас за це літо і за цю зиму тим добром з ваших маєтків, яке ви десять років у нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше господь Бог на нас їздити»⁶.

Без особливого перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б. Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, адаптувати до тогочасних реалій)

весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. Для нього рівноцінними були як військові, так і політичні методи боротьби. У політичному мисленні майбутнього гетьмана тісно перепліталися прагматизм, схильність до компромісів та переговорів Петра Сагайдачного і непримиримість та постійне апелювання до військової сили козацьких проводирів 20 — 30-х рр. XVII ст. Говорити про перевагу одного з цих компонентів не доводиться. У роки Визвольної війни українського народу Хмельницький продемонстрував неперевершену майстерність добиватися поставленої мети шляхом як відкритої збройної боротьби, так і методом переговорів, компромісів і навіть тимчасових поступок.

Далеко не випадковими були інтенсивні контакти Б. Хмельницького із зовнішніми політичними силами. Очевидно, саме тоді у нього зароджується ідея використання в разі збройного конфлікту з Польщею кримсько-татарської військової сили (як відомо, такий прецедент існував — українсько-татарська угода від 1624 р.)

Однак попередній досвід боротьби козацтва за свої права на той час ще не міг дати відповідного «мислительного» матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з режимом Речі Посполитої. Для цього потрібні були час і певні умови, які могли визріти тільки в процесі нового козацько-шляхетського конфлікту, що невпинно наростав.

Заслугою Б. Хмельницького було те, що він вчасно відчув нові тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40-х рр., які, незважаючи на регіональні особливості і станову специфіку, проявилися у формуванні атмосфери масового невдоволення існуючим режимом. У його внутрішніх змінах були зацікавлені козаки, селяни, міщани, духовенство. Трагедія у сімейному житті стала лише своєрідним детонатором, який підштовхнув Б. Хмельницького до активних дій.

У спеціальній літературі, присвяченій початковому етапу Визвольної війни, міститься твердження про традиційність, характерну для попередніх козацьких повстань. Навряд чи це так. Адже відомо, що Б. Хмельницький здійснив, по-перше, величезну організаційну роботу по підготовці повстання. По-друге, нетрадиційним у діях майбутнього гетьмана було те, що він уже на його початку в своїх політичних комбінаціях ефективно використав кримсько-татарський фактор. Все це не могло не забезпечити перших перемог козаків під Жовтими Водами і Корсунем й невпинне поширення повстання на значні території лівого і правого берегів Дніпра.

Величезний (і подекуди неконтрольований гетьманом) розмах повстання створював проблеми, відповіді на які вже не міг дати попередній досвід боротьби. Насамперед це стосувалося перспектив і кінцевої мети війни, що розпочалася. До Хмельницького жодна з політичних сил, які на той час займали домінуюче місце у суспільстві (зокрема, українська шляхта — найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан), не спромоглася сформулювати й теоретично обґрунтувати ідею створення незалежної Української держави. Існували лише досить аморфні й несміливі плани автономізації козацьких районів у складі Речі Посполитої. Непростим виявилось це завдання і для Хмельницького. На першому етапі війни гетьман не вийшов (і, очевидно, не міг вийти) за традиційні рамки «козацького автономізму»⁷. І все ж, як свідчать факти, вже у березні 1648 р. (тобто, через два місяці після початку повстання), в ході переговорів з поляками він поставив питання, яке виходило за межі звичайних вимог козацтва. Йшлося не лише про ліквідацію чинності «Ординації Війська Запорозького» від 1638 р., а й про знищення органів королівської влади на частині території Київського воєводства й встановлення тут козацьких порядків⁸. Вимога, по суті, означала не що інше, як надання автономного статусу частині території України (хоч і незначній) у складі Речі Посполитої. Навряд чи можна вважати її випадковою. У травні 1648 р. Б. Хмельницький повернувся до цього питання і заявив М. Потоцькому про необхідність створення «по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави»⁹.

Однотипні вимоги Б. Хмельницького впродовж трьох місяців свідчили про якісно нову грань у формуванні його політичної програми. Однак значення її не слід перебільшувати. У червні 1648 р. загальна рада, яка збиралася під Білою Церквою, виробила інструкцію козацького посольства до Варшави. Її зміст відбивав лише традиційні вимоги козацтва (збільшення реєстру, видачу платні, право вибирати старшину, повернення церков, захоплених уніатами)¹⁰ і свідчив про відхід Б. Хмельницького від ідей, висловлених ним у березні й травні (інша справа, чи збігалися особисті погляди гетьмана з думкою козацької старшини). Отже, для цього етапу була характерна ще велика амплітуда коливань у поглядах Б. Хмельницького і його оточення на перспективи та кінцеву мету війни.

Тим часом на визволеній частині території України відбувався природний процес створення органів етнічної державності. До кінця червня 1648 р. на Лівобережжі, а до кінця серпня і на Правобережжі утверджуються нові владні структури у вигляді козацького адміністративного устрою, судів, власної національної армії і т. п. Перемога під Пилявцями і похід Б. Хмельницького у західний регіон України стали ще однією важливою віхою на шляху остаточної кристалізації основних принципів політичної доктрини гетьмана. В історичній літературі вже аналізувався цей період життя та діяльності Б. Хмельницького. Зокрема, ряд дослідників, добре вивчивши хід військових дій, плани та сили сторін, прагнули вмотивувати та пояснити поведінку гетьмана під Львовом і Замостям, причини, що спонукали його залишити Галичину й повернутися до Києва. Однак наявний документальний матеріал не дає можливості реконструювати еволюцію поглядів Б. Хмельницького. Відомо лише, що він, згідно із свідченням одного з козаків (вересень — початок жовтня 1648 р.), знову піднімає питання про необхідність «відняти польські володіння до Вісли»¹¹. Щоправда, у листах до польського короля Яна Казимира та сенаторів (листопад 1648 р.) Б. Хмельницький висунув більш помірковані вимоги, які перекукувалися з червневими документами. І все ж без особливого перебільшення можна твердити, що без глибоких і болісних роздумів гетьмана над майже дванадцятимісячною боротьбою з Польщею, без прискіпливого аналізу причин прорахунків (а вони, безперечно, існували) було б неможливо сформулювати національну державну ідею і розробити програмні принципи будівництва незалежної держави. Очевидно, київські розмови Б. Хмельницького підтвердили правоту його поглядів на майбутнє України.

Документи неупереджено зафіксували, що під час переговорів з польським посольством, яке очолював Адам Кисіль (лютий 1649 р.), Б. Хмельницький заявив, що «відірве від ляхів всю Русь і Україну»¹². Для розуміння принципової лінії поведінки гетьмана на переговорах і його уявлення перспектив розвитку української державності надзвичайно важливе значення мали сказані ним 23 лютого слова: «Досить нам на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будут ті і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні...»¹³.

Прошло два місяці. Б. Хмельницький в іншій обстановці, під час переговорів з московським послом Григорієм Унковським, заявив: «...Писали к королю и к панам раде о том, будет они без измены хотят с нами мир имети, и они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе бити у них не хотим»¹⁴. Отже, гетьман не тільки повторив свою думку про необхідність створення держави, незалежної від Польщі, але й наголосив на тому, що йому, як володарю України, належить право на політичний спадок Київської Русі, а значить, і формування території держави в її етнічних межах. Таким чином, можна з певністю констатувати, що на лютий — квітень 1649 р. фактично заверши-

лося формування програми створення незалежної Української держави. Відтоді матеріалізації цієї ідеї у вигляді життєздатного політичного організму підпорядковувалися всі інші напрями діяльності великого гетьмана — військовий, соціальний, економічний.

Висунення ідеї створення незалежної Української держави означало, що у політичній культурі українців почався якісно новий етап розвитку. Логіка історії підштовхувала політичних діячів України до дальшої еволюції цієї ідеї, вдосконалення її окремих граней і т. п. За межі нашої статті виходить аналіз державотворчих засад, наприклад, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та інших українських гетьманів. Наголосимо лише на одному — вони, як правило, відштовхувалися у своїх думках і практичних пошуках від основних принципів свого великого попередника.

Утвердження молодого українського державності відбувалося у надзвичайно складній політичній ситуації. Б. Хмельницькому довелося подолати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на інші території. Гетьману потрібно було виявити справжню політичну мудрість, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівського (1649) і особливо Білоцерківського (1651) договорів з Польщею. Їх умови істотно обмежували автономні права Війська Запорозького у складі Речі Посполитої і територію, якою воно володіло (Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства — за Зборівським, і лише Київське — за Білоцерківським), передбачали відновлення тут довоєнних порядків. Здавалося, що під впливом внутрішніх (загострення до крайніх меж соціальних конфліктів) і зовнішніх (агресія Речі Посполитої та дворушність Кримського ханства) факторів Українська держава, по суті, стояла на грані загибелі. Та Б. Хмельницький зумів подолати ці перешкоди. Він, по-перше, дещо згладив соціальну напругу у суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу, і, по-друге, після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території.

На 1652 р. процес складання етнічної державності в основному завершився. Він також був далеко не простим. Як відомо, Б. Хмельницький у своїй державотворчій практиці використав традиції козацтва і, зокрема, досвід його військово-політичної організації — Запорозької Січі. Використав, але не переніс механічно на новий економічний і суспільно-політичний ґрунт. Зокрема, гетьман поступово почав відмовлятися від такого громіздкого і далеко не ефективного органу, як Генеральні (чорні) ради¹⁵. Основні важелі влади поступово переходять до рук більш вузького кола друзів і соратників Б. Хмельницького (генеральної старшини, полковників, а в окремих випадках найбільш авторитетних сотників і рядових козаків). Очевидно, ухвали старшинської ради справляли визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. Навряд чи випадковим було визнання Б. Хмельницького, зроблене у 1656 р. в листі до коронного гетьмана С. Потоцького: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушувати приватним чином»¹⁶. Однак значення слів Б. Хмельницького не слід перебільшувати. В його руках з самого початку війни зосередилися всі найважливіші важелі політичної влади. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на все, що на них відбувалося, визначав фінансово-економічну політику держави, зовнішньополітичний курс уряду, розглядав плани військових операцій і реалізував їх. Б. Хмельницький був справжнім лідером національної революції. Утвердженню його авторитету сприяли послідовність, з якою він проводив свою політичну лінію, і водночас здатність до критичного осмислення помилок і недоліків (а вони, звичайно, були).

Документи засвідчують, що гетьман ніколи не відмовлявся від нагоди, щоб ще більше зміцнити свою владу. Не випадково джерела рясніють такими термінами в оцінці Б. Хмельницького, як «наш государ», «великий гетьман», «найясніший» і т. п. Зміцнення особистої влади Б. Хмельницького вимагали не тільки екстремальні умови шестирічної збройної боротьби з Польщею. Цьому сприяла і харизматичність самого гетьмана, який сприймався

широкими масами української людності як «Богом даний». Реалізація на практиці гетьманських прерогатив наближала, по суті, владу володаря України до необмеженої. Звернемося знову до свідчень документів. Полковник П. Тетеря: «... Владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»⁷. Полковник А. Жданович: «Все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де молвил, и тот жив не был»⁸. Сам Б. Хмельницький так оцінював статус своєї влади (1649): «...Мі то Бог дав, тем есть единовладцем і самодержцем руським»⁹. Не виключено, що гетьман виношував плани встановлення «гетьманського самодержавства»²⁰. У цьому контексті логічними й обґрунтованими є його заходи щодо укладення шлюбної угоди між старшим сином Тимофієм та дочкою молдавського господаря Лупула Розандою, а пізніше практична реалізація ідеї спадковості гетьманської влади (гетьманську булаву у квітні 1657 р. одержав його молодший син Юрій).

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодій державі. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося в процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, яка складалася, дав Б. Хмельницькому можливість зробити невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Зрадливість і поступливість третій стороні виявляв кримський хан. Політичних уроків з минулих подій не винесла Річ Посполита, яка готувалася до нового наступу на Україну. Далекими від союзницьких залишалися відносини з Молдавським князівством, Валахією і Трансільванією. Історичні реалії поставили перед Б. Хмельницьким дилему: залишитися наодинці з королівським військом і, можливо, втратити основні завоювання, досягнуті в ході війни, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з держав — Порту або Росії. Крім того, гетьман у розробці своїх зовнішньополітичних планів змушений був рахуватися із внутрішньополітичною ситуацією: кризовими явищами в економіці, знищенням продуктивних сил, спустошенням українських земель і навіть деморалізацією частини населення. Крім того, слід враховувати, що під гетьманською булавою перебувала лише частина (близько половини) етнічної території України.

Відомо, що українська дипломатія в пошуках союзників працювала у двох основних напрямках — переговори велись паралельно — і в Москві, і в Стамбулі. Однак у кінцевому підсумку Б. Хмельницький пріоритетною визнав можливість протекції московського царя. Цей крок гетьмана не можна вважати ні випадковим, ні кон'юктурним. Він був буквально вистражданим у процесі болючих роздумів над долею України і її майбутнім. Характерно, що український гетьман у побудові своїх планів прагнув знайти аналогії в минулому, оперував не апіорними судженнями, а конкретним історичним матеріалом. Ще під час згаданої вище розмови з Григорієм Унковським він наголосив на тому, що «от Владимирова святаго крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»²¹. У майбутньому мотив спільності конфесій українців і росіян постійно був присутнім у політичному кредо гетьмана.

Яким уявлявся характер українсько-російських взаємин Б. Хмельницькому? Існуючий нині фактичний матеріал дає можливість відповісти на це питання однозначно: відносини між Україною і Москвою, на думку гетьмана, мали будуватися на договірній основі, де б кожна із сторін взяла на себе певне коло обов'язків. Очевидно, не випадково ще у серпні 1651 р. генеральний писар І. Виговський у розмові з російським послом Григорієм Богдановим заявив, що має намір їхати до Москви з тим, щоб «о тех о всех статях успет договариватца, на которых статях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»²². У наступні роки гетьман продовжував добиватися реалізації своїх відносин з Москвою саме у такому варіанті.

Рішення Переяславської ради 1654 р. і Московсько-Переяславський договір стали, по суті, логічним завершенням цієї політики Б. Хмельницького.

Пішовши на конфедеративний союз з Москвою (гадаємо, саме така оцінка найповніше характеризує юридично-правовий зміст цього договору), гетьман показав себе реалістичним і тверезо мислячим політиком. Цей політичний акт він розглядав тільки як засіб для досягнення задумів і планів більш масштабних і глибоких: утвердження державності та об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічних українських земель. Логіка наступних подій, одним з основних учасників яких був Б. Хмельницький, продемонструвала, що він діяв саме в такому напрямі (похід українсько-російських військ у західний регіон України, домагання від урядів Швеції й Трансильванії зафіксувати територіальні межі України у відповідних договорах і т. п.).

Як відомо, історія не знає умовного способу. Тому некоректними є спроби реконструкції історичного процесу в Україні у разі іншого варіанту розвитку подій. Дослідники мають достатнє коло документальних джерел для відтворення складної палітри політичного життя у наступний час. Документи ж підтверджують, що у зміні політичної карти Європи та в існуванні незалежної Української держави не була зацікавлена жодна з великих держав (і це розумів, як відзначено вище, Б. Хмельницький). Не випадково лише на папері залишився Гадяцький договір, підписаний у 1657 р. І. Виговським з Польщею. Не збиралася дотримувати існуючих домовленостей Оттоманська Порта, яка фактично перетворила край в арену жорстокої боротьби між ворогуючими сторонами. З іншого боку, реальну модель розвитку українських земель у складі Речі Посполитої (60-ті рр. XVII — XVIII ст.) демонструє нам Правобережна Україна. Вона продовжувала залишатися колоніальним придатком до метрополії. В її північно-східних, а з початку XVIII ст. і південно-західних районах інтенсивно відновлювалася панщинно-фільваркова система господарства, зростали панщина та інші повинності селян. У стані глибокого занепаду перебували міста, промислове виробництво і торгівля²³. Варшава не зробила жодного висновку з подій середини XVII ст. На Правобережжі, як і раніше, десятками років не вирішувалися конфесійні, етнічні та культурні проблеми. Все це до краю загострювало атмосферу соціального й релігійного життя, зумовлювало все нові і нові спалахи визвольної боротьби (гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р.). Українське питання набувало загальнопольського і загальноєвропейського резонансу і стало одним з тих факторів, які забезпечували постійне втручання у внутрішню політику Речі Посполитої інших держав. Ослабленням Польщі скористалися уряди Росії, Австрії та Прусії, і в середині 90-х рр. XVIII ст. вона перестала існувати як незалежна держава.

Щоправда, ми не можемо обійти мовчанкою інше важливе питання — про перспективи розвитку Української держави в складі Росії. Події наступного часу показали, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало. А трагічні події Андрусівського договору 1667 р. ознаменували поділ земель Української козацької республіки між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навальний наступ царату на автономію Гетьманщини.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України і її місця на європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на устої

тогочасного суспільства. Специфіка подій середини XVII ст. полягала в тому, що паралельно з визвольною боротьбою відбувалася справжня селянська війна. Втягнення в їх круговерть багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, суттєво позначилося на існуючій становій структурі середньовічного суспільства. «Усе, що живо, поднялося в козацтво», — так висловився Самовидець з приводу цих подій²⁴. Справді, в ряді районів України число козаків почало коливатися від 60 до 80 % від усієї кількості населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — було знищене велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Відбувся справжній революційний прорив у формуванні різних рівнів суспільної свідомості селян. Вперше за багато століть їх боротьби на практиці було реалізовано заповітний лозунг «землі й волі». Козацтво ж із стану гнаного і переслідуваного перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередилися не тільки політична влада, а й великі матеріальні багатства, насамперед земельна власність. Характерно, що козацьке господарство мало чітко виражені тенденції до еволюції новим для того часу шляхом — фермерським.

Разом з тим вже перші місяці війни виявили ряд проблем, що таїли в собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей у суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). Передусім помітнішою стала напруга між класами-антагоністами — селянами й феодалами. Селяни прямо заявляли, що вони прагнуть «навіки не мати панів», «воліють всі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати», «не платити ніяких податків» і т. п.²⁵ Але не менш тривожні симптоми намітилися і в повстанському таборі. Чотирикутник «козаки — селяни — міщани — шляхта» об'єднувався спільними інтересами у сфері політичній. Що ж до соціальної, — то тут він був далеким від внутрішньої стабільності. Виникли певні розбіжності між селянами й козаками, зокрема, у поглядах на право володіння землею та іншими угоддями. Висловлювали невдоволення міщани, які вважали, що ущемлювалися їх права у ремісничій та промисловій діяльності. Помітні суперечності існували між різними групами самого козацького стану. В цій ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у практиці державного будівництва надзвичайно гнучку й збалансовану соціальну політику.

Значення соціального фактора, як зазначалося, проявилось з перших же місяців війни. Побоюючись розгортання «війни Русі з Руссю»²⁶, гетьман зробив спробу, з одного боку, заручитися підтримкою магнатів і шляхти українського походження, з іншого, — не допустити реставрації довоєнних порядків на визволеній частині території України. На жаль, шлях вирішення цієї проблеми виявився не простим. І. Вишневецький, З. Заславський та їх прихильники з числа дрібної і середньої шляхти категорично відмовилися від пропозиції гетьмана і залишилися на стороні Речі Посполитої.

Б. Хмельницький досить швидко зорієнтувався в ситуації і зосередив основні зусилля на тому, щоб не допустити наростання реально існуючих конфліктів у повстанському середовищі. Зокрема, з самого початку війни він став на шлях заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Сьогодні підраховано, що протягом 1648 — 1654 рр. він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще більш жорстку лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. У документах зафіксовано тільки один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначено жодного універсалу, який закріплював би нові земельні володіння в руках козацької старшини²⁷.

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора у розгортанні Визвольної війни і чітко усвідомлював ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе супротиву широких мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах.

Не випадкове вже у червні 1648 р. ним було видано перші універсали, що захищали церковне землеволодіння і передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на монастирське майно і землі. Характерно, що у майбутньому питанню про підтримку православної церкви і монастирів практично завжди входило до програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розвалу повстанського табору та реально існуюча тенденція до переростання напруженості у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького вносити корективи в соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти і українських магнатів змінюється відкритою ворожістю. Гетьман уміло застосовує метод «батога й пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого, — навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Свого принципового кредо — звільнити «з лядської неволі народ весь руський», переконання, що в цьому йому допоможе «та чернь вся по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша»¹, — гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть у 1649 і 1651 рр., коли соціальне напруження у суспільстві досягло крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Реалізму і зваженості у проведенні соціальної політики Б. Хмельницький дотримувався і в майбутньому. Симптоматичним був його лист від 21 березня 1634 р. до послів Самійла Богдановича і Павла Тетері, які перебували у Москві. Гетьман нагадував українським послам, щоб вони дбали не тільки про свої інтереси, а й враховували при вирішенні власних проблем настрої «черні». «Аще бы в чем какая нужда была людям напотом, — писав він, — яко и сами то усмотрите, могло бы есмы от черни в великом быти в не&зстрашии и тотчас бы было смятение... И то усмотрите^чтоб напотом какое безправие посполству не деялось, бояться надобно...»². Разом з тим, слід відзначити, що тогочасне суспільство для Б. Хмельницького не мислилося поза станових рамок, обмежень і прерогатив тих чи інших верств населення. Не випадково вже Березневі статті 1634 р. чітко визначали права і обов'язки станових груп. Українські шляхтичі, наприклад, «чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывали и меж себе старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королях полских бывало»³. Не викликає будь-якої іншої інтерпретації пункт статей про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкшую отдавать, как и прежде сего»⁴. Ця юридична норма, закріплена у першому договорі українського гетьмана з московським царем, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях, які укладалися між двома сторонами. Щоправда, і тут Б. Хмельницький проявив обачність. Розуміючи, що негайне переведення частини козаків у селянський стан може викликати їх незадоволення, він відкладав вирішення цього питання на невизначений час «Когда то (тобто, рішення царського уряду. — Авт.) одержим, мы сами разсмотрение меж собою имети будем-»⁵. Істотних змін ситуація зазнала вже після 1657 р., коли в реалізації соціально-економічних завдань з'явилися нові тенденції, далекі від задумів і планів Б. Хмельницького.

Відомо, що українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де перехрещувалися міграції ні шляхи різних народностей. Зрозуміло й інше — війна і матеріальні труднощі, зв'язані з нею, до краю загострили існуючі суперечності, які потенційно були здатні викликати конфлікти на етнічному та конфесійному ґрунті. До честі Б. Хмельницького зазначимо, що в цілому він зумів уникнути їх. Принципова теза «Непристой на й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри»⁶ (в іншій інтерпретації вона звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо»⁷) висловлена гетьманом у 1650 р., проводилася ним протягом усього життя.

Толерантність і повага до етнічних почуттів були характерні для взаємин повсталого українського люду з представниками різних національних груп, що мешкали в Україні. У нас немає підстав говорити про виняток з цього правила, зокрема, у взаєминах українських повстанців з поляками або євреями. Більше того, нині дослідники мають у своєму розпорядженні достатню кількість документів, щоб твердити: представники польського і єврейського етносів брали безпосередню участь у подіях Визвольної війни (зокрема, про це свідчить аналіз такого важливого джерела, як «Реєстр всего Войска Запорожского 1649 г.»). У полки і сотні Війська Запорозького входили також росіяни, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей³⁵.

На окреме висвітлення заслуговує питання про військову майстерність Б. Хмельницького. Відзначимо лише, що гетьман став, по суті, творцем української армії, яка нічим не поступалася її європейським аналогам (а подекуди й перевершувала їх). Він запровадив ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, домігся створення ряду допоміжних служб і т. п. У роки Визвольної війни засяяв полководницький талант Б. Хмельницького. Вміле використання традиційних методів ведення війни (зокрема, запорозького козацтва) та нових форм, характерних для середини XVII ст., дало можливість гетьману провести ряд операцій, що істотно збагатили скарбницю світового військового мистецтва (зокрема, це стосується битви під Батогом у травні 1652 р.). Не випадково події війни та окремі деталі військових операцій жваво обговорювалися у Західній Європі — на рівні урядів держав, у дипломатичних кулуарах, на сторінках тогочасної преси³⁶.

Величезний вклад Б. Хмельницького у будівництво Української держави та утвердження її владних структур сьогодні не заперечує жодний із серйозних дослідників. Водночас непоодинокими є праці (особливо публіцистичні), де гетьман зображується діячем, який у 1654 р. «зробив фатальну помилку», людиною, позбавленою державного таланту, у діях якої превалювали особисті мотиви і т. д. і т. п. На жаль, автори таких праць свої висновки роблять не на основі свідчень документів, а на довільній інтерпретації вирваних із загального контексту фактів. При цьому ігнорується принцип історизму. На складну епоху XVII ст., де діяли свої закони суспільного розвитку, переносяться ціннісні орієнтири кінця XX ст., нинішні ідеологічні симпатії (особисті чи окремих політичних сил).

Звичайно, у нас немає причин виправдовувати окремі вчинки Б. Хмельницького, а тим більше канонізувати його. Зокрема, серйозним прорахунком, якого допустився гетьман, було виведення козацьких військ із західного регіону України восени — на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації тут польських органів влади. Цей прорахунок Б. Хмельницькому так і не вдалося виправити. Недоліки мали місце в оцінці зовнішньополітичної ситуації у 1654 — 1655 рр., що спричинило загострення відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій різними подіями політичній кар'єрі великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок і недоліків. Проте, звичайно, не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії.

Кілька загальних зауважень. Визвольна війна не завершилася ні у 1654 р., ні зі смертю великого гетьмана у 1657 р. Відбулися лише зміни в розстановці політичних сил, які, очолювані іншими лідерами, продовжували між собою боротьбу. Україна ж у процесі цієї боротьби залишалася у силовому полі політичних інтересів Речі Посполитої, Оттоманської Порти і, звичайно, Росії.

Смерть Б. Хмельницького істотно ускладнила також внутріполітичне становище у державі. Негативні тенденції, які з'явилися ще в роки війни, з кінця 50-х рр. XVII ст. різко пришвидшилися. В єдиний клубок сплелися охлократичні настрої козацької маси, боротьба за верховенство і, як результат, загострення суперечностей між окремими політичними угрупованнями старшини за владу, зростання її соціального егоїзму, внаслідок чого спостерігалось наростання внутрістанових та міжстанових конфліктів.

Намітилися різні підходи до вирішення загальнодержавних проблем політичною елітою різних регіонів українських земель. На жаль, наступники Б. Хмельницького не змогли адекватно розпорядитися його величезним політичним спадком. Усі ці несприятливі обставини повною мірою були використані урядами як Варшави, так і Москви для втручання у внутрішні справи України.

І все ж Українська держава, біля джерел створення якої стояв Б. Хмельницький, продовжувала існувати, що свідчило про великі потенційні можливості її народу.

Свою життєздатність довела також створена в ході Визвольної війни модель соціально-економічних відносин. Її основні риси екстраполювалися, по суті, на всі сфери соціального життя України не лише другої половини XVII, а й на все XVIII ст. Отже, доба Б. Хмельницького — це не тільки час активних політичних діянь самого гетьмана. Це значно ширше поняття, що увібрало в себе цілий спектр проблем, якими жила перехідна від середньовіччя до нового часу епоха. Б. Хмельницький в цілому діяв у руслі цієї епохи (у чомусь випереджаючи її, а в чомусь залишаючись її дітищем), що об'єктивно сприяло розвитку нових тенденцій, якими було обтяжене тогочасне українське суспільство. Зокрема, як зазначалося, незважаючи на суперечливий характер, певні прорахунки і періоди відступів, у менталітеті українців назавжди утверджується державницька ідея, яка стала гаслом визвольних змагань XVIII — XX ст. Водночас нової якості набули етнічні процеси, зв'язані з національним самоусвідомленням українців, визначенням їх місця серед інших народів. Визвольна війна дала також додатковий імпульс розвитку буржуазних відносин, які всупереч феодалській реакції почали завойовувати господарський простір українських земель.

Безперечно, Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: виражаючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Разом з тим нині, з висоти XX ст., можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

¹ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // *Сучасність*. — 1994. — № 10. — С. 59 — 70.

² Лепявко С. А. Козацькі повстання 1591 — 1596 років в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 15.

³ Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Укр. іст. журн.* — 1982. — № 2. — С. 90 — 100.

⁴ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. — К., 1989. — 128 с.

⁵ K o s c h o w s k i V. *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV.* — Kr., 1683. — Т. 1. — Р. 20.

⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 77.

⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 22.

⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 2. — С. 18.

⁹ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 19.

- ¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 38 — 39; Документи об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1965. — С. 72.
- ¹¹ Документ об освободительной войне украинского народа. — С. 153, 187, 194.
- ¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ¹³ Там же. — С. 118.
- ¹⁴ Там же. — С. 154.
- ¹⁵ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138 — 140. — С. 73.
- ¹⁶ Цит. за: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 72.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 764.
- ¹⁸ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.
- ¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ²⁰ Липинський В. Назв. праця. — С. 117 — 120, 129.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ²² Там же. — Т. 3. — С. 120.
- ²³ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961. — 234 с.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.
- ²⁵ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648 — 1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1971. — № 3. — С. 73.
- ²⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 252.
- ²⁷ Степанков В. С. Назв. праця. — С. 74.
- ²⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 54, 56 — 57.
- ²⁹ Там же. — С. 333.
- ³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 765.
- ³¹ Там же. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 447.
- ³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 325.
- ³³ Цит. за: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 196.
- ³⁵ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 236 — 246.
- ³⁶ Див., наприклад: Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Мюнхен, 1993. — С. 13 — 38.

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.)

Серед багатьох аспектів Національної революції 1648 — 1676 рр., що потребують подальшого дослідження, продовжує залишатися організація влади Української держави в середині XVII ст., коли закладалися основи функціонування її інституцій. Не торкаючись історіографічного сюжету (це тема спеціальної наукової розробки), відзначу важливий внесок у вивчення поставленої проблеми В. Липинського, котрий вперше зробив спробу з'ясувати хід розбудови Української держави, роль у цьому процесі еліти й визначної особи. Її окремих сторін торкалися у 20 — 60-х рр. І. Бойко, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Р. Лашенко, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, М. Петровський, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, М. Слабченко, О. Терлецький, А. Ткач, Ф. Шевченко, С. Шелухін, А. Яковлів й інші вчені. Після періоду «замовчування» (70 — 80-ті рр.) у вітчизняній історіографії питань державної влади за гетьманування Б. Хмельницького інтерес до них помітно зріс у першій половині 90-х рр. (праці О. Апанович, В. Борисенка, М. Брайчевського, І. Верби, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Замлинського, Ю. Мицика, Л. Мельника, О. Путра, В. Смоля, В. Шевчука, Я. Федорука, В. Цибульського й інших авторів). Серед зарубіжних дослідників 70 — першої половини 90-х рр. наведемо С. Величенка, З. Вуйцика,